

ХИЛИЙН ТҮҮХ

1911 ОНЫ ЦИЦИКАРЫН ХИЛИЙН ГЭРЭЭ

Цагааны Ганболд
Доктор, профессор

Хаант Орос – Манж Чин улсын хоорондын хил, хилийн харилцаа үүсэх асуудал урт удаан хугацааны туршид бүрэлдэн бий болсон бөгөөд 17 – р зуунд Оросууд анх Сибирь, Амур орчимд ирснээс эхэлсэн.

Хаант Орос – Манж Чин улсын хооронд хилийн болон худалдааны харилцааг тодорхойлсон олон гэрээ байгуулагдсан байдаг бөгөөд тэдгээрийг он дарааллаар нь жагсаавал:

- Нэрчүгийн хилийн гэрээ 1689-08-12
- Буурын хилийн гэрээ 1727-08-20, 1727-10-12
- Хиагтын хилийн гэрээ 1727-10-21, /1728-06-14/
- Хиагтийн гэрээ 1792-02-08
- Кульджийн гэрээ 1851-07-25, /13
- Айгунийн гэрээ 1858-05-16
- Тяньцзинийн гэрээ 1858-06-13
- Бээжингийн гэрээ 1860-11-02
- Чугучакийн /Тарвагатайн / протокол 1864-09-25,
- Ховдын протокол 1869-08-02
- Улиастай протокол 1869-08-23
- Ливадийн гэрээ 1879-10-20
- Петербургийн гэрээ 1881-02-12
- Москвагийн гэрээ 1896
- Бээжингийн гэрээ 1898
- Боксёрын /Иэтуханы/ протокол 1901
- Цицикарын гэрээ 1911- 12-07

1911 – 12- 07 –ны өдөр Цицикарын гэрээг байгуулсан бөгөөд энэ гэрээгээр Тарваган дахийн 58 дугаар хилийн тэмдэгтээс Авгайт уул дах 63 дугаар овоо хүртэл, цаашлаад Аргунь гол

Амур мөрөнтэй нийлдэг уулзвар хүртэлх хилийн хэсгийг техникийн хувьд тодотгон тогтоосон. Энэ гэрээг манайхан огт мэддэггүй бөгөөд уг гэрээг мөн Манжуурын станцийн дэргэд байгуулсан хилийн гэрээ гэж нэрлэдэг, Хаант Орос-Манж Чин улсын хооронд байгуулсан сүүлчийн хилийн гэрээ юм.

1904-1905 оны Орос-Японы дайн нь Алс Дорнодод өөрийн нөлөөллийн хүрээг бий болгоход л чиглэгдэж байсан бөгөөд Оросууд ялагдан Зүүн хойт Хятад дах байр сууриа Япончуудад тавьж өгсөн. Дараагийн жилүүдэд Монголд нөлөөллөө тогтоохын төлөө бүх анхаарлаа тавих нь тодорхой болоод байлаа. Япончууд 1910 онд Солонгосын хойгийг эзлэн авсан нь эх газарт Японы байр суурийг бэхжүүлэв. Үүсэн бий болсон энэ нөхцөл байдлууд нь Нэрчүгийн болон Хиагтийн гэрээгээр тодорхойлон тогтоосон хилийн байдалд нөлөөлөх болсон. Нэрчүгийн гэрээгээр Манжийн харьяанд байгаад 1858 оны Айгуны хилийн гэрээгээр Оросын харьяалалд орсон Амур орчны нутаг дэвсгэр ямар нэгэн өөрчлөлтгүйгээр, оросын дипломатууд ямар нэгэн асуудал тавьж байсангүй өдий хүрчээ. Ийм байдлаар Манж Чин улс Аргунь голын зүүн эрэг дэх оросын хуучин эзэмшил газрыг хадгалсаар ирсэн. XX зууны эхэн хүртэл Аргунь орчмын хилийн талаар талууд ямар нэгэн маргаангүй ирсэн байдаг. XX

зууны эхний арван жилийн төгсгөлд хил дээрх Монгол харуулуудыг Хятадын хилийн харуулуудаар сольж эхэлсэн нь Оросын засгийн газрын анхаарлыг татаж,Тарваган дахийн уулаас Аргунь гол хүртэлх хилийн шугамын явалтыг дахин тогтоох сэдлийг төрүүлсэн байдаг.

Мөн Нэрчүгийн гэрээний орос, манж хэл дээрх хувиудад нь Аргунаар хил тогтоосон тухайд утга агуулгын ихээхэн зөрүүтэй байдал илэрсэн байдаг. Орос хувилбарт, хилийг Аргунаар “ оройд нь хүртэл” гэж тусгасан бол манж болон хятад хувилбарт Аргуны “орой” гэсэн үг огт дурьдагдаагүй байдаг. Энэ нь гэрээ байгуулах үед орос хэлний өвөрмөц хэллэгийг гадаад хэлэнд буулгахдаа анхаараагүйтэй холбоотой. Энэ байдлыг Манжийн тал овжиноор ашиглан Аргуны дээд эхний газар нутагт иргэдээ суурьшуулж эхэлсэн нь хожим Монголийн нутаг дэвсгэрт орос-хятадын эзэмшил газрыг зааглан тогтооход маргаан үүсэх нөхцөл байдлыг бий болгосон байдаг. 1727 онд Хиагтын гэрээг байгуулах үед С.Л.Рагузинский Аргуны “орой”-г Манжийн харьяатуудаас чөлөөлөхийг шаардаж, энэ нь Нэрчүгийн хилийн гэрээний 2 дугаар заалтыг зөрчиж байна гэдгийг сануулсан байдаг./ АВПРИ.Ф.”Сношения Россия с Китаем”. Оп.62/1, 1725. Д.12а. Л.213-213 об./

Үүний хариу болгож Манжийн дипломатууд гэрээний заалтын агуулгыг илтээр мушгин гуйвуулсан хариу өгөхдөө “ Энх тайванч гэрээнд Аргунь голын хил гэдгийг Манжийн талаас орой хүртэл гэж тусгасан бол Оросын талаас ямарч оройг дурьдаагүй ” гэж мэдэгдэл хийсэн байна. 1909 оны

5 дугаар сарын эхээр тухайн газар орон дээр хил орчмын газар нутгийг судлуулахаар Эрхүүгийн ерөнхий захирагчаас Жанжин штабын хурандаа Н.А.Ждановыг томилсон байна. Газар орон дээрх судалгааны үйл ажиллагааг Манжийн тал эсэргүүцэн угтсан бөгөөд 1909 оны 6 дугаар сарын 21-нд Хайлаастын харуулын хилийн хэсэгт Аргунь голын хуучин гольдролыг маргаантай хэмээх Хавцгайтын аралд судалгаа хийж байсан Оросын газрын зургийн офицеруудыг Хятадын хилийн харуулын цэргүүд буудсан явдал гарав. Оросын талын хүчтэй эсэргүүцлийн дүнд Манжийн тал энэ будлианы төлөө уучлал гуйсан байна./ АВПРИ.Ф.”Китайский стол”. Д.1168. Л.26-27, 30-31./

Хилийг дахин тодотгох ажил гурван хэсэгт явагдах байлаа. Ажлын төлөвлөгөөнд: Аргунь, Шилка голын уулзвараас дээш Дунд Борзоо хүртэл, энд Аргунь гол хад чулуутай хэсгээр урсдаг учраас хамгийн гүнзгий хэсэг буюу фарватерийг тогтоох, ингэснээр талуудын арлын харьяалал тодорхой болох, Дунд Борзоогоос Хуучин Хайлаарын адаг хүртлэх хэсгийг тогтоох, энэ хэсэгт гол тал хээрээр урсдаг учраас үндсэн гольдролоо өөрчлөх нь их бөгөөд гол нь Буурийн гэрээгээр хил тодорхойлсон хуучин гольдролыг олж тогтоох, эцэст нь Хуучин Хайлаарын адгаас Тарваган дах хүртлэх хилийн шугамд өөрчлөлт оруулах асуудал байжээ.

Энэ хилийн хэсэгт ойролцоо нэртэй газрууд олон байгаа болон хил хамгаалалтгүй байдал зэрэг нь Оросын газрын зургийг алдаатай үйлдэхэд хүргэжээ. И.Я.Короствцын үзэж байгаагаар бол “ Хятадын газрын

зурагт улсын хил арай илүү бодит, зөв чиглэлээр, бидэнд ашигтай байхаар тэмдэглэгдсэн төдийгүй гэрээний заалттай тохирч байна” гэжээ. / Л.56 об./

Нутаг дэвсгэрийн маргаантай асуудал үүсэн бий болсон үндсэн шалтгааныг Оросын тал дараах байдлаар тодорхойлж байсан байна. Архивын ихээхэн материалыг судлан, орос, хятадын газрын зургуудыг харьцуулан жишиж үзэн, газар орон дээр туршуул, үзлэг хийхэд одоогийн байгаа хил нь Буурын гэрээгээр тодорхойлохдоо болон овоо тэмдэгтүүдийг босгосон байрлалаа харилцан зөвшилцөөгүйгээс үүдэлтэй гээд, оросын талын саналаар бол Буурын гэрээг байгуулах үед Аргунь голыг Булингарт татуурга / Мутной Проток буюу Куладжа/ гэж нэрлэдэг Далай нуурт цутгадаг голын эхтэй адилтган үзсэнтэй холбоотой гэж тайлбарласан байна. Оросын талын газрын зураг дээр энэ бүх газар орныг Хятадад харьяалалтай гэж тэмдэглэгдсэн боловч үнэн хэрэгтээ Орост харьяалалтай болохыг тогтоожээ. Энэ газар орны төлөө Авгайт тосгоны хасгууд болон хятадуудын хооронд маргаан тэмцэл өрнөж байсан байна. Мөн Манжуурын станц болон Манжуур тосгон Хятадын нутаг дэвсгэр дээр биш харин Оросын нутагт байгааг албан ёсны бүх газрын зураг нотолж байгаа нь тодорхой болжээ. Оросын талын төлөөлөгчдын саналаар бол улсын хил 58 дугаар овоо тэмдэгт болох Тарваган дахаас Цагаан – Уул /59-р овоо/, Таван толгой /60-р овоо/, Сокту толгой /61-р овоо/, цаашлаад Авгайт уулан дээрх 63-р овоо хүрэх бөгөөд Авгайт уул нь Дунд Хайлаарын адгийн эсрэг Булингарт татуургаар өнөөгийн

Аргунь голын уулзвар хүрэх байсан. Байр зүйн тэмдэгтүүдийг тодруулахад Авгайт нэртэй уул нь хоёр байх бөгөөд хоёул Аргунь голын баруун эрэгт байгаа нь тодорхой болжээ. Авгайт тосгоны ойролцоо орших эхний Авгайт уулын эсрэг талд Хайлаар голын адаг байхгүй бөгөөд харин хоёр дахь Авгайт нь Буурын гэрээнд заагдсан Дунд Хайлаарын адагт байгаа нь тогтоогдож, түүн дээр бөөн чулууг овоолж босгосон тэмдэгт байжээ. Ийм байдлаар Эрдэнэ толгойн овооноос цааш хил нь хятадын харуулын ойролцоо орших Авгайт уулаар дайрах байв. Хоёр дахь маргаантай хэсэг нь Аргунаас Стрелкийн адаг хүртэл урсгал дагуу байлаа. Аргунь голын хөндий элсэрхэг учраас жил бүр болох үерийн улмаас эргээ идэж, энэ нь Оросын талын налуу эргийн нураан эвдэж өөрчлөлт оруулж байв. Үүний үр дүнд хуучин гольдрол нь зүүн талруугаа шилжиж, олон тооны арал, сайр үүсгэсэн бөгөөд Аргунь, Шилка голын уулзварт Кручина, Степной, Капцугай туевский зэрэг арлууд үүссэн. Голын үндсэн гольдрол зүүн тийш шилжих байдал Буурын гэрээ байгуулах тэр үеэс л үргэлжиж байсныг геологийн шинжилгээ, Нэрчүгийн тойргийн газар хуваарьлалтын төлөвлөгөө зураг зэргээс тодорхой харагдаж байсан. Оросын тал энэ бүгдийг судлан үзээд Аргунь голын гольдрол зүүн эрэг дагуу байх бөгөөд харин хуучин гольдрол түүнтэй зэрэгцээ оршиж байгааг тогтоосон. Баруун буюу Хятадын талын эрэг дагуу Хайгинская гэж нэрлэгдэх хилийн харуулын зам байх ба зам дагуу хилийн овоо тэмдэгтүүдийн зарим хадгалагдан үлджээ. Мөн хятадын харуулын байр байсаар

байлаа. Үүний зэрэгцээ орос, монголын харуулаас хил зөрчигч, хулгайлагдсан мал, хууль бус худалдааны бараа таваар, бичиг баримтгүй этгээдүүдийг хүлээлгэн өгдөг байсан газрын ул мөр Аргунь гоын зүүн эрэг дээр болон арал дээр бус хуучин гольдролын цаана байгааг илрүүлжээ. Өөрөөр хэлбэл, Монголчуудын хил гэж тооцож байсан хилийн шугам дээрх хилийн “овоо” юм.

И.Я. Коростовец „Буурын гэрээ байгуулснаас хойш хилийн шугамын явалттай холбоотой ямар нэгэн үл ойлголцол, маргаан гарч байгаагүйг онцлон тэмдэглээд ”Одоогийн Хятадуудын гаргаж байгаа үйлдэл бол бидний салан задгай, өөрийн улсын хилийн талаарх мэдлэг муутай, олон мянган га үржил шимтэй газраа ашиглаагүй ирсэн байдлыг ашиглаж байгаатай холбоотой. Энэ байдалд бид өөрсдөө ямар нэгэн байдлаар буруутай бөгөөд манай засгийн газраас сайн хөршийн харилцаат бодлогыг хэрэгжүүлэхдээ өөрийн нутаг дэвсгэрийн эрх ашгийг идэвхтэй хамгаалаагүй нь нэг ёсондоо Хятадуудын газар нутгийн өнгөлзлөгийг дэмжсэн юм шиг ойлгогдож байна. Бидний хувь хамгийн таагүй зүйл бол орон нутгийн хасагууд өөрсдийн газар нутгийг хятадуудад малын бэлчээр, хадлангийн талбайн зориулалтаар түрээслүүлж байсан явдал бөгөөд тэд өөрийн нутаг дээр юм шиг бэхжиж суурьшиж байсанд оршино. Мөн үүний зэрэгцээ манай хасагууд, хэрвээ түрээсэлж буй газар нь Оросын харьяанд шилжвэл ичгүүртэй байдалд орно гэдгээсээ айж эмээн эдгээр газрууд нь Хятадынх гэж батлах оролдлогуудыг хийх болсон” гэжээ./

АВПРИ.Л.58./

1910 дугаар сарын 2 дугаар сард Н.А. Ждановыг хил тогтоох комиссын даргаар, түүний туслахаар тухайн үед Хайлаарт томилолтоор ажиллаж байсан Гадаад Явдлын Яамны түшмэл Усатыг томилсон.

1910 оны 5 дугаар сарын 17-нд Манжуур станцад Орос-Манжийн хил тогтоох комиссийн анхдугаар хуралдаан болж, талууд 1727 оны Буурын гэрээний монгол хэл дээрх эхийг үндсэн бичиг баримт болгох, монгол хэлийг хэлэлцээр явуулах албан ёсны хэлээр харилцан зөвшилцжээ./АВПРИ.Л.129./ Анхны хуралдаан явцад л төлөөлөгчдийн бүрэн эрхийн асуудалд ялгаатай байдал илэрч, Н.А. Жданов хилийн асуудлыг хэлэлцэх төдийгүй газар орон дээр нь тэмдэглэх хүртэл эрхтэй байсан бол Хятадын төлөөлөгч даотай Сун ийм өргөн эрхгүй бөгөөд зөвхөн хилийн асуудлыг хэлэлцэх эрхтэй байжээ. Үүнтэй холбоотойгоор хятадын тал эхлээд хил рүү явж тэнд үзлэг хийх саналыг тавьсан бол Жданов эхлээд хилтэй холбоотой газрын зураг, бичиг баримтуудыг үзэж судлах саналтайгаа тавьж байв. Гэвч энэ байр суурийг нь удирдлагаас Оросын дипломат бодлогын алдаа гэж үзсэн.

1910-05-23-нд Манжуур станцад ирсэн И.Я. Коростовец „газар дээр нь комиссийн үйл ажиллагаатай танилцаад, “ Хилийг онолын хувьд сулахад бид өөрийн хөзрөө ил болгож, тавих асуудал тодорхой болох юм. Хятадууд манай санал бодлыг мэдсэний үндсэн дээр хил тогтоох асуудлаас цааргалах аюултай” гэсэн зааварчилгаа өгчээ./АВПРИ.Л.129.об.-130./Иймээс И.Я. Коростовец, оросын комисст аль болохоор хурдан хил явахыг

санал болгож , ингэснээр Хятадын тал оросын талаас тавих шаардлагыг мэдэх боломжийг багасгаж, ямар нэг шалтгаанаар хилийг хамтран шалгахаас татгалзахаас болон 1881 оны Орос-Хятадын гэрээг дахин хэлэлцэх 1911 он хүртэл сунжруулахгүй байхыг анхааруулсан.

Оросын төлөөлөгчид, Хятадын засгийн газраас Аргунь орчим дах газар нутгийн маргааныг далимдуулж, өмнө байгуулсан хилийн гэрээг өөрчлөхөд хүргэх бий гэдгээс ихэд болгоомжилж байжээ. И. Я. Коростовец, Н. А. Ждано вт хятадын төлөөлөхтэй хил рүү хамт явж, маргаантай нутаг дэвсгэрт биечлэн очих, хамтарсан үзлэг хийсэн талаар протокол хийхийг даалгасан байдаг. / АВПРИ. Л. 130-130 об./

Хятадын тал, Оросын талын шийдвэрээ гэнэт ингэж өөрчилсөнд ихэд сэжиглэнгүй хандаж, өөрсдийн өмнө тавьсан хил явах саналаасаа татгалзсан. / АВПРИ. Л. 133./

Ийм нөхцөл байдалтай холбоотойгоор хэлэлцээр мухардалд орж, талууд завсарлага авах болсон. Хэлэлцээрийн явцад зарим нэг газар зүйн нэр томъёо, ойлголт болон хилийн шугамын явалтыг тодорхойлсон тэмдэгтэд зөрүү гарч ирсэн бөгөөд оросын талын төлөөлөгчид завсарлагааны хугацаанд өөрсдийн тавьж буй асуудлыг баталгаажуулсан олон бичиг баримтуудыг цуглуулсан байдаг. Тухайлбал, Хайлааст нуурын эрэг дэх 59 дугаар тэмдэгт, Авгайт уул, Хайларын адагтай холбогдох 63 дугаар тэмдэгттэй холбогдох материалуудыг цуглуулсан байна.

1910 оны 7 дугаар сарын 22-нд Усатый Бээжин дэх элчиндээ явуулсан мэдээндээ: "Энэ үед Оросын комисс

Владивосток хот дах Дорно дахины хүрээлэнгийн номын сангаас ихээхэн үнэ цэнэтэй материалуудыг олж авлаа. Архивын материалыг олж судлах , сонгоход энэ хүрээлэнгийн профессор Н. В. Кюнер, Е. Г. Спальвин нар идэвхтэй оролцсон болно. Эдгээр бичиг баримтууд нь цэвэр хятад эх сурвалж учраас хятадууд үгүйсгэхэд хүндрэлтэй байх болно." гэж мэдээлсэн байна.

Би дараах бичиг баримтуудыг олж авлаа. Үүнд:

- "Хэй-лун-цзян-гой-чжи" хэмээх маш ховор гар бичмэл,

- Хэй-лун-цзян-шу-лио – Краткое описание Хэйлунцзянской провинции – Хэйлунцуй мужийн товч бичиглэл,

- Шэн-цзян-гой-туи хэмээх 18 дугаар зууны хятадын газрын зураг,

- 1898 онд Хөлөнбуйрын мужийн захиргаанаас гаргасан Хөлөнбуйрын мужийн нууц тэмдэглэлийн манж хэл дээрх хуулбар,

- Хувийн архиваас олсон Ли-фаньюань-цзэ-ли - Гадаад харилцааны тэнхимийн журамийн орчуулга болон хэд хэдэн чухал ном байгаа болно" гэжээ. / АВПРИ. Л. 211 об.-213 об./

1911 оны 1 дүгээр сарын 27-нд Оросын ГЯЯ-наас хэлэлцээр хийх төлөөлөгчдийн тэргүүнээр хошууч генерал Н. П. Путиловыг томилсон. / АВПРИ. Л. 29-37./

Хятадын талын төлөөлөгчдийн тэргүүнээр Хэйлунцу мужийн амбан захирагч түшмэл Чжоу Шимо томилогджээ. Цицикар хотод 1911-06-10-ны өдөр хэлэлцээр эхэлсэн. Газар зүйн нэр томъёоны ойлголтын зөрүүгээс хэлэлцээр дахин мухардалд орсон нь Хятадын тал 58 дугаар тэмдэгтийн эхлэх цэгээр гэрээнд заагдаагүй Тарваган дах уулыг авч, гэрээний дагуух

хилийн асуудлаас бултсанаас үүдэлтэй ба талууд нэгэнт байгуулсан хилийн гэрээнд өөрчлөлт оруулах, нэмэлт хийх эрх, үүрэг байхгүй байсан. Комисс зөвхөн 1727 оны 10 дугаар сарын 12-ны өдөр солилцсон захидал болон түүний хавсралтын үндсэн дээр тухайн хэсгийн асуудлыг л авч хэлэлцэх байлаа. Солилцсон захидал, түүний хавсралтад Тарваган дах бол уул гэсэн нэгч үсэг, өгүүлбэр байгаагүй ба харин эсрэгээрээ хавсралтад байх Оросын харуулуудын жагсаалтад 13 дугаар оросын харуул Тарваган дах нуурын дэргэдэх хилийн овооны ойролцоо байрлана гэж заажээ. 58 дугаар тэмдэгт, Тарваган дахийн байрлалыг тодорхойлохын тулд хоёр талын комиссарууд гэрээний эхлэлийн цэгээр Тарваган дах нуурыг авах ёстой байв. Тарваган дах уул бол зохиомол бөгөөд 58 дугаар тэмдэгтийг эхлэх цэгээр тооцохгүй байхыг эрмэлзэж байв. Манжийн төлөөлөгч Сун, Тарваган дахыг уул хэмээн үзэж, үүнийгээ гэрээн дэх Сокту болон Авгайтыг уул гэж тодорхой заагаагүйч тэд бол ууланд хамаарагдахаар байсан гэж шалтаглаж байсан ба тэгээд ч 1910 онд хоёр талын комисс уул гэж тохирсон байжээ. Үүнээс гадна Суны Сокту, Авгайтаар жишээ татсан нь буруу бөгөөд солилцсон захидалд Авгайт бол толгой / сопка / гэж заасан байсан. / АВПРИ.Ф. "Китайский стол". Д.1169.Ч.2.Л.58. /

1911 оны 8 сар дуустал хэлэлцээрт ямар нэг өөрчлөлт гарсан, урагшилсан зүйл гараагүй бөгөөд талууд бие биеэ буулт хийхийг хүлээсэн байдалтай байв.

1911 оны 8 дугаар сарын 27-ны өдөр И.Я.Коростовец өөрийн сайддаа "Генерал Путиловын мэдээлж

байгаагаар бол хэлэлцээр хаашаач хөдлөхгүй таг зогссон ба гарч буй бэрхшээл саадыг харилцан буулт хийх замаар л тухайлбал, маргаантай нутаг дэвсгэрийг тэг дундуур нь хуваан авч болох юм. Таньд сонордуулахад, хэлэлцээрийн явцад хилийн эхлэх цэгийг Тарваган дах уулаас өмнө зүгт 8 версть газар Тарваган дах нуур луу шилжүүлсэн бөгөөд энэ нь генерал Путиловын үзэж байгаагаар бол тухайн буулт бидний ашиг сонирхолыг хангаж байна. Манай талын шаардлагын хамгийн бага нь л гэхэд Манжуурын орос тосгоны казарм, хувийн орон сууц бүхий хэсэг, мөн станцыг Хятадын талд шилжүүлэн өгөх нь олон улсын маргааныг бий болгохгүй юм" гэжээ. /АВПРИ.Ф. "Китайский стол". Д.1169.Ч.2.Л.97. /

1911 оны 10 дугаар сарын 10-ны өдөр болсон хамтарсан комиссийн 13 дугаар хуралдаанаас Аргунь голын адгаас Аргунь станц хүртлэх 87 арлын 56-г нь Оросын талд, 31 арлыг Хятадын талд шилжүүлэх төслийг сайшаасан байна. Хаант Оросын Засгийн газрын урт удаанаар үргэлжилсэн хилийн маргааныг хурдан зохицуулж дуусах, мөн буулт хийхэд бэлэн байгаа нь зөвхөн Хятадын талын баримталж буй хатуу байр сууриас гадна Хятадад хүчээ авч буй хувьсгалт хөдөлгөөнөөс шалтгаалж байсан юм.

Бий болсон нөхцөл байдалтай холбогдуулан ГЯЯ-ны сайд А.А.Нератов, И.Я.Коростовец оор дамжуулан генерал Н.П.Путиловт эцсийн зааварчилгаа өгсөн. Уг зааварчилгаад: "Манжуур станцын дэргэд явагдаж буй Орос-Хятадын хилийн хэлэлцээрийн явцыг шүүн хэлэлцээд, Сайд нарын зөвлөл дараах

асуудлаар буулт хийх нь зүйтэй гэж үзэв. Куланджинск, Шарасунскийн хөндийгөөр хил тогтоохдоо эдгээрийг Оросын харьяанд үлдээх, харин Манжуур тосгон болон станцыг Хятадын харьяанд үлдээх нь зүйтэй. Чингэхдээ Хятадын талын Манжуур тосгон болон станц орчмын нутаг дэвсгэр угаасаа Хятадынх байсан гэсэн шаардлагыг зөв байсан гэж хүлээн авч буй асуудал огт биш гэдгийг анхааруулах ёстой. Асуудлыг ингэж хүлээн аваагүй тохиолдолд бид дээрх хөндий газрууд болон Манжуур тосгон, станц орчмыг өөрийн харьяанд авах болно гэдгийг сануул “гэжээ./ АВПРИ.Л.231./

Цицикарийн хилийн протоколд 1911-12-07-ны өдөр гарын үсэг зурж баталгаажуулсан.

Гэрээ байгуулсны дараагийн өдөр генерал Путилов, И.Я. Коростовиц “Тарваган Дахаас Авгайт уул, цаашлаад Аргунь голоор түүний адаг хүртэлх хилийг тогтоосон протоколыг байгуулж, гарын үсэг зуран, тамга тэмдгээр баталгаажуулсан болно. Куладж, Шарасуны хөндий Оросын харьяанд үлдэж, Манжуур тосгон, станц ойр орчмын нутаг дэвсгэрийн хамт Хятадын харьяанд үлдэв. Аргунь голын зарим нэг жижиг арлыг эс тооцвол бүх томоохон арлууд Оросын талд орлоо” гэж мэдээлж байжээ./ АВПРИ.Л.239./

Цицикарын протокол, хил тогтоох комиссийн бичиг баримтуудыг соёрхон баталгаажуулах, талууд онцгойлон бүртгэхийг урьдчилан тохироогүй байсан бөгөөд протокол гарын үсэг зурсан тэр цаг үеэс хүчин төгөлдөр болсон байдаг. Бээжин дэх Оросын элчин ба Хятадын ГЯЯ хооронд тусгай гэрээг нот солилцох замаар

баталгаажуулжээ. Харин хилийг газар орон дээр тогтоон тэмдэглэх ажил удаан хугацаанд үргэлжилсэн байна. Цицикарын 1911 оны протоколоор улсын хилийг тогтоон тэмдэглэх ажиллагааг техникийн хувьд л нарийвчлан тодорхойлсон байна.

1911 оны Хаант Орос-Манж Чин улсын хооронд байгуулсан хамгийн сүүлийн олон улсын гэрээ гэгдэх Цицикарын хилийн протокол Монгол Улсад ямар үр нөлөө үзүүлсэн бэ? гэдэг асуудал гарах нь зүй ёсны юм.

Түүхийн ухаанч доктор Б.Цэдэн – Ишийн “ Монгол Улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс” номын 219-р талд “Монгол нутгийн хойт захаар 1727 онд тогтоосон хилийн 58-р овоог Тарваган дах гэдэг нэртэй газар босгожээ. Тарваган дахын овоо нь Халх, Баргын нутгийн хоорондох уулзварт тохирч байдаг. Тарваган дахын овооны тэр хавьд тодорхой тэмдэг болох өндөрлөг байхгүй. Гэхдээ тэр хавьдаа сууриараа холбоотой хэдэн намхан толгод байдаг. Тэдний хамгийн өмнө захын бусдаасаа арай өндөр толгой дээр нь Халхын Зах Хөвөлзөх харуул, Баргын Цагаан уулын харуулын хооронд хайчийн овоо байжээ. Энэ хайчийн овоон дээр буюу түүний хойт талын намхан толгой дээр Монголын харуулын эртний овоо байжээ. 1727 оны гэрээгээр хил тогтоож, хилийн 58-р овоог Монголын харуулын орхигдсон хоосон овооны хойт зүгт тал газарт босгожээ” гэж тэмдэглэжээ.

Судлаач Г.Хүүжий 2003 онд бичсэн “ Монгол улсын хилийн түүхэнд холбогдох зарим асуудлууд” бүтээлийнхээ 133-135 дугаар талд : ” Хаант Орос-Манж гүрний хооронд 1727 онд Буурын голд байгуулсан хилийн

гэрээний дагуу Хиагтаас Эргүнэ мөрний Авгайт уул хүртэл 63 хилийн овоо босгосон билээ. Тэдгээрийн 58 дугаар овоог Тарваган дах гэдэг газар босгосон гэж тэр үед үйлдсэн данс бүртгэлд дурьдсан байдаг.

Тарваган дахын овоо нь Хаант Орос, Халх, Барга гурван этгээдийн хилийн уулзварт байсан бөгөөд тэр нь одоо Монгол Улс, Оросын Холбооны Улс, БНХАУ-ын хилийн зүүн уулзвар байх ёстой юм. Гэтэл одоогийн гурван улсын хилийн зүүн уулзварт байгаа Тарваган дахын овоо нь байршил, хэмжээгээрээ 1727 онд босгосон овоо биш болох нь нотлогдсон боловч, бид одоогийн гурван улсын хилийн зүүн уулзвар болж байгаа хөх саарал өнгийн том, том чулуугаар овоолж босгосон ганц овооны дунд Монгол Улс, ОХУ, БНХАУ-ын зүүн уулзварын цэг байна гэж тодорхойлсон болно. Үүний иш үндэслэл нь:

1.БНМАУ, ЗСБНХУ-ын хоорондын 1976 оны хилийн гэрээний “Зүүн хэсэг” дэх улсын хилийн шугамын тодорхойлолтод дурьдсан нь:”Хилийн шугам...зүүн урд зүгт эргэн шулуун шугамаар явж 645.0 тоот өндөрлөг дэх Тарваган дахын /Тарваган дах/хилийн 58 дугаар овоо хүрнэ” гэжээ.

2.БНМАУ, БНХАУ-ын хилийн гэрээний нэгдүгээр зүйлийн 25-р хэсгийн төгсгөлд дурьдсан нь:“Хилийн шугам нь... Ширчингийн оргил/Ширчин овоо /хүрч, дараа нь шулуун шугамаар явж Тарган Цагаан нуур /Тарган нуур/-аас зүүн хойно байгаа монгол, хятадын хилийн шугамын зүүн үзүүрийн эцсийн цэг болох 645.0 тоот өндөрлөг бүхий Тарваган дахын овоо/ 645.5 тоот өндөрлөг/-д хүрнэ” гэж тус тус хэлэлцэн тохирсон байна.

3.БНХАУ, ОХУ-ын хоорондын дорнод хилийг тогтоон тэмдэглэх ажил 1993 оноос эхлэн явагдаж байлаа. Хятадын ГЯЯ-ны төлөөлөгч ЛИ Цинь Юань 1992 оны 7-р сард манайд мэдэгдэхдээ “Хятад, Оросын дорнод хилийн шугам нь 645.0 өндөрлөг дээр орших Тарваган дах гэж нэрлэдэг овоо /овоолсон чулуу/ -ны төвөөс эхэлнэ.” гэж хятад,оросын гэрээнд заасан гэсэн билээ.

4.Миний бие1993 оны 5-р сард БНХАУ, ОХУ-ын хилийн дагуу Тарваган дахаас Манжуур хот хүртэл явахдаа 1727 онд босгосон Шар толгой, Бор толгойн овоонуудыг олж харах бололцоо олдсон юм. Хятадын надад зааж өгсөн хоёр овоо нь байршил,хэмжээгээрээ дээр дурьдсан овоонууд биш байлаа. Хятадууд, Хаант Орос, Манж гүрний хооронд 1911 онд хийсэн хэлэлцээрээр энэ хэсэгт хилийн шугамыг хятад руу дотогшлуулсан юм гэж ярьж байгаа нь үнэн байж болно. Үүнтэй хамт Тарваган дахын овоо урагшилсан гэсэн дүгнэлт хийж болох боловч 1911 оны хэлэлцээрийн тухай баримт бичиг Гадаад Харилцааны болон Хилийн түүхийн архивт байхгүй байгаа нь албан ёсоор нотлож болохгүй байна.

5.1993 оны 5-р сард БНХАУ-ын Манжуур хотод энэ асуудлаар хийсэн гурван улсын мэргэжилтнүүдийн ажлын уулзалтаар тохиролцсоны дагуу гурван улсын хилийн Баруун уулзварын цэгийг багажаар тодорхойлон 1:25000-ны газрын зураг үйлдэж,хэвлэх ажлыг Оросын тал, Зүүн уулзварын цэгийг багажаар тодорхойлж 1:10000-ны газрын зураг үйлдэж хэвлэхийг БНХАУ-ын тал тус тус хийсэн.

Хилийн Зүүн уулзварын

цэгт босгосон “0” дугаар бүхий тэмдгийн зургийг Монголын тал, хилийн тэмдгийг БНХАУ, суурийн байгуулалтыг ОХУ-ын тал тус тус хийж 1993 онд газар дээр нь босгосны гадна 645.0 тоот өндөрлөг дээр байгаа Тарваган дахын овоо гэж тэмдэглэжээ.

Миний хувьд дээрх судлаачдын тодорхойлолт, дүгнэлтүүдтэй санал нэг байгаа бөгөөд дараах тодотголыг хийж байна. Одоогийн Гурван улсын хилийн Зүүн уулзварт байгаа Тарваган дахын 58-р овоо бол 1727 онд босгосон түүхэн хилийн овоо биш бөгөөд Цицикарийн 1911 оны гэрээ дагуу хуучин байрлалаасаа 8 версть буюу ойролцоогоор 8,5 км дотогш Тарган цагаан нуурын зүг зөөн тэмдэглэгдсэн овоо юм. Тарган цагаан нуурыг тэр үед гэрээнд Тарваган дахын нуур гэж үзэж байсан байдаг. 1727 онд босгосон түүхт 58-р овоо бол ОХУ-ын нутагт байгаа бөгөөд одоогийн хэрэглэж буй 1:200000 зурагт 742,0 тоот өндөрлөг гэж тэмдэглэгдсэн „Б.Цэдэн –Иш гуайн тодорхойлсноор өмнө захын бусдаасаа

арай өндөр шовх толгой дээр байсан байх магадлалтай. Тарваган дахын 58-р овооноос зүүн тийшх 59,60,61,62,63-р овоонуудыг Баргын 5 овоо гэж түүхэнд тэмдэглэсэн байдаг. Овооны нэршлийн хувьд өмнө тодорхой дурьдсан бөгөөд Шар толгойн овоо, Бор толгойн овоо гэсэн нэршил Баргын таван овоонд байхгүй болохыг залруулж байна. 62-р овооны нэршлийг олж тогтоохоор орос, монгол олон эх сурвалжийг шүүрдэн тунгаасан эрлийн эцэст “Эрдэнэ овоо-маяк Эрдэнэ” нэртэй болохыг А.Н.Хохловын “Российский дипломат И.Я.Коростовец и его роль в подготовке Цицакарского протокола 1911г.” хэмээх 2012 онд бичсэн өгүүллэгт байршил, байдлыг тодорхой тэмдэглэснийг олж харах, тогтоох боломж олдов.

Хэдийгээр хилийн гэрээний заалт, агуулгын дагуу овоо тэмдэгтийн байрлалыг 184 жилийн дараа тодорхой болгож залруулж байгаа боловч Монгол Улсын газар нутгаас багагүй хэсэг Орос, Хятадын нутагт орсон байгаа нь тодорхой юм.